

چالش‌ها و مزایای استفاده از هوش مصنوعی در پاسخ‌گویی به سؤالات قرآنی و حدیثی

علی انجم شعاع^۱

درآمد

در سال‌های اخیر، هوش مصنوعی با سرعتی زیاد وارد زندگی عمومی شده و به ابزاری در دسترس همگان تبدیل گردیده است؛ ابزاری که هر روز جایگاه مهم‌تری در فعالیت‌های علمی، ارتباطی و حتی امور روزمره کاربران پیدا می‌کند.

با گسترش هوش مصنوعی و سامانه‌های مرتبط با آن، افراد زیادی برای حل مسائل خود به سیستم‌های هوشمند مراجعه می‌کنند تا جایی که در آینده‌ای نه‌چندان دور، به بخشی از سبک زندگی مردم تبدیل خواهد شد. از سوی دیگر بسیاری از مؤسسات پاسخ‌گویی و مراکز علمی نیز به این فکر افتاده‌اند که هوش مصنوعی را در روند پاسخ‌دهی به مخاطبان و مدیریت داده‌های خود به کار گیرند و از ظرفیت‌های آن بهره ببرند.

از این رو، شناسایی دقیق مزایا و آسیب‌های استفاده از هوش مصنوعی، ضرورتی انکارناپذیر است. با توجه به این ضرورت، ابتدا سعی شده به بیان فرصت‌ها و فوایدی پرداخته شود که این فناوری می‌تواند برای کاربران و مراکز پاسخ‌گویی فراهم سازد؛ سپس به آسیب‌ها و چالش‌های احتمالی آن اشاره می‌شود. با این حال، توجه به دو نکته اهمیت ویژه دارد:

نخست آن که همه آنچه در این نوشتار مطرح می‌شود ممکن است اکنون در نرم‌افزارهای هوش مصنوعی موجود نباشد و در آینده، با گسترش و توسعه بیشتر این فناوری، ایجاد شود.

۱. پژوهشگر مؤسسه وحی و عترت، کارشناس مرکز ملی پاسخ‌گویی به سؤالات دینی.
a.a.shoa@gmail.com

دوم آن که در بخش آسیب‌ها به احتمال زیاد، با پیشرفت الگوریتم‌های هوش مصنوعی، بسیاری از کاستی‌ها و اشکالات فعلی در سال‌های آینده برطرف خواهد شد؛ بنابراین، این چالش‌ها جنبه قطعی و همیشگی ندارند.

یکم. مزایا

ابتدا به قوت‌های بهره‌گیری از هوش مصنوعی در پاسخ به پرسش‌های دینی می‌پردازیم. روشن است که لحاظ قوت‌ها بدون در نظر گرفتن آسیب‌ها، تصویری غیر واقعی ارائه خواهد داد.

الف) مزایای علمی

برخی از مزایای بهره‌گیری از هوش مصنوعی، صبغه علمی دارد. در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱. دسترسی به مراجع متنوع و متعدد

هوش مصنوعی به عنوان یک ابزار جدید، می‌تواند به مراجع متنوعی مانند سایت‌ها، وبلاگ‌ها، فضاهای ابری و منابع دیجیتال دسترسی داشته باشد؛ بنابراین می‌تواند پاسخی مستند و بر اساس مراجع متعدد ارائه کند. به عبارت دیگر، هوش مصنوعی می‌تواند هزاران منبع پژوهشی (کتاب‌های تفسیری، روایی، لغوی و ...) را جست‌وجو کرده و پاسخ‌های نسبتاً جامعی ارائه دهد.

۲. سرعت بالا در جست‌وجو و پاسخ‌گویی

هوش مصنوعی، سرعت بسیار بالایی در تحلیل، بیان و استناد دارد. این ابزار می‌تواند در مدتی بسیار کوتاه، به منابع قرآنی و حدیثی دسترسی یابد، پاسخ مورد نظر را استخراج کند و آن را به شکلی قابل قبول ارائه دهد. حتی کسانی که با لپ‌تاپ و سیستم‌های قوی کار می‌کنند، نمی‌توانند چنین سرعتی در پاسخ‌گویی داشته باشند.

۳. توانایی پاسخ‌گویی در عرصه‌های مختلف

با توجه به گستردگی علوم و تنوع آن، تقریباً نمی‌توان ادعا کرد که یک کارشناس دینی، در همه علوم تخصص دارد. در حالی که هوش مصنوعی، با دسترسی به منابع گوناگون اسلامی، می‌تواند در همه رشته‌ها پاسخگو باشد. مثلاً می‌تواند پاسخگوی حدیثی باشد و سپس سؤالات قرآنی را جواب دهد و بعد سؤال فقهی را پاسخ گوید. حتی می‌توان از هوش مصنوعی، تحلیل‌های بین‌رشته‌ای دریافت کرد. این ویژگی می‌تواند افزون بر جامعیت در پاسخ‌گویی، موجب پیوند علوم و معارف قرآن و حدیث با سایر رشته‌ها شود.

۴. پاسخ‌گویی در سطوح علمی مختلف

همه مخاطبان در پاسخ‌گویی‌های قرآنی و حدیثی در یک سطح علمی نیستند. هوش مصنوعی می‌تواند بر اساس میزان سواد کاربر و حتی سن او پاسخی متناسب ارائه دهد؛ مثلاً برای کسی که دانش بیشتری دارد، پاسخ را به مستندات تخصصی پیوست کند و برای کسی که کم‌سواد است، پاسخی ساده و قابل فهم‌تر ارائه نماید.

۵. نداشتن پیش‌داوری و سلیقه شخصی

گاهی انسان، در تعامل با یک موضوع و سؤال، پیش‌داوری‌ها و سلیق شخصی خود را دخیل می‌کند. هوش مصنوعی، یک ابزار ماشینی است و تحت تأثیر پیش‌داوری‌ها، سلیق شخصی، حبّ و بغض واقع نمی‌شود. بنابراین، می‌تواند به‌طور بی‌طرف پاسخ را ارائه کند. البته در بخش آسیب‌ها گفته می‌شود که سوگندانه با خطّ مشی‌های تعریف شده برای هوش مصنوعی‌های کنونی، این فایده تقریباً ناکارآمد است؛ چراکه به دلیل نبودن سامانه‌ای بومی، بسیاری از هوش‌های موجود، تحت تأثیر فضا‌های غربی و مراجع نادرست مذهبی هستند و لذا پاسخ‌های آنها خالی از این اشکال نیست.

۶. توانایی تحلیل و تفکیک محتوای پرسش‌ها

هوش مصنوعی، می‌تواند پرسش‌های مختلف یک متن را تشخیص دهد و آنها را از هم تفکیک کند. با این تفکیک می‌توان برای هر بخش، پاسخ جداگانه‌ای ارائه داد. این ویژگی، سرعت و دقت در پاسخ را بالا می‌برد. با تفکیک پرسش‌ها هر مشکلی به صورت مستقل پاسخ داده می‌شود و امکان پاسخ تخصصی به هر بخش از متن نیز فراهم می‌شود.

فایده دیگر آن است که هوش مصنوعی می‌تواند در مراکز پاسخ‌گویی قبل از ارسال سؤال به کارشناسان، نوع پرسش را بر اساس موضوع (مانند فقهی، کلامی یا تفسیری، قرآن، حدیثی و ...) تشخیص دهد و آن را به کارشناس مربوطه ارسال نماید.

۷. تبیین استدلال

برخی از کارشناسان پاسخ‌گویی، توان بیان حکم را دارند ولی توان لازم برای تبیین چرایی آن را ندارند. مثلاً وقتی از او درباره باطل شدن وضو به خاطر خواب، سؤال می‌شود، می‌تواند حکم آن را بگوید ولی نمی‌تواند روایات مستنده، فتاوی مختلف و نظرات فقهی را تبیین کند. ولی این کار برای هوش مصنوعی ممکن است. این موضوع می‌تواند برای کسی که فرایند استدلال برایش مهم است و یا اعتماد کمتری به پاسخ دارد، مفید باشد.

ب) مزایای ارتباطی

در این بخش، فوایدی که هوش مصنوعی در حوزه ارتباط با مخاطب دارد، ذکر خواهد شد:

۱. رعایت آرامش و ادب در پاسخ‌گویی

نحوه مکالمات هوش مصنوعی بر اساس دستوراتی است که برای آن برنامه‌ریزی شده است. بنابراین، می‌توان آن را طوری برنامه‌ریزی کرد که در همه شرایط حتی در وقت عصبانیت پرسشگر، لحن مؤدبانه و محترمانه داشته باشد؛ برخلاف انسان که گاهی دچار خستگی، عصبانیت و احساسات می‌شود و در مقابل سؤالات نامناسب یا لحن تند پرسشگر، واکنش منفی نشان می‌دهد.

۲. پاسخ‌گویی بر اساس سبک بیانی خاص

در پاسخ‌گویی توسط انسان، شیوه بیان، ادبیات، و حتی سبک گفتار، بر برداشت مخاطب تأثیر می‌گذارد. ولی هوش مصنوعی چون از ساختار واحد و فرایندی ثابت بهره می‌گیرد، می‌تواند به شکل عمومی و بدون دخالت شیوه بیانی خاص، پاسخ را ارائه دهد. همچنین می‌تواند بر اساس سبک خاصی که مخاطب می‌پسندد، پاسخ‌هایش را عرضه کند. حتی هوش مصنوعی این توانایی را دارد که بر اساس قلم یک نویسنده خاص، پاسخ‌ها را ارائه دهد.

۳. توجه به ویژگی‌های مخاطب در پاسخ‌گویی

با توجه به گستردگی عصر دیجیتال، هوش مصنوعی می‌تواند قبل از پاسخ‌گویی، شناختی از پرسشگر داشته باشد، این شناخت می‌تواند بر اساس دسترسی به اطلاعات او و یا بر اساس داده‌های قبلی باشد؛ مانند سابقه جست‌وجو، نوع و محتوای پرسش‌های قبلی. هوش مصنوعی با توجه به این اطلاعات، می‌تواند پاسخ‌هایی متناسب با نیاز و سطح فهم پرسشگر ارائه کند.

۴. ارتباط مؤثر با پرسشگر

هوش مصنوعی می‌تواند با ایجاد محیطی تعاملی، با پرسشگر ارتباط برقرار کند. این توانایی افزون بر اطمینان‌بخشی به کاربر و خسته‌نشدن او، می‌تواند ترغیب وی به پرسش‌های تکمیلی را در پی داشته باشد و مسیر گفت‌وگو را آن‌چنان که مورد نیاز پرسشگر است جلو ببرد.

۵. جذابیت برای مخاطب و امکان تقویت ارتباط مردم با قرآن و حدیث

هوش مصنوعی ابزاری جدید است. این ابزار برای برخی از اقشار، به خصوص جوانان، جذاب است. محیط تعاملی و پویای آن نیز می‌تواند باعث جذب بیشتر شده و افراد را به گفت‌وگو و پرسیدن ترغیب نماید. این ویژگی‌ها مراجعه را افزایش داده و می‌تواند سطح اطلاعات افراد نسبت به معارف دینی را ارتقا بخشد. به عنوان مثال، سامانه‌هایی مثل گفت‌وگو با حدیث و گفت‌وگو با تفسیر، از نرم‌افزارهای جذاب هستند که مخاطبان می‌توانند به صورت تعاملی با آیات و روایات آشنا شوند.

۶. جایی برای پرسش‌های شخصی

بسیاری از افراد به دلیل خجالت و یا ملاحظات، نمی‌توانند پرسش‌های خصوصی خود را از دیگران بپرسند. مثلاً موضوعات و مسائل جنسی یا خانوادگی معمولاً مورد حیا واقع می‌شوند. بخشی از همین افراد در ارتباط با یک ماشین، می‌توانند چنین سؤالاتی را طرح کنند.

۷. ارتباط‌گیری با مخاطب به هر زبان و فرهنگ

هوش مصنوعی می‌تواند پاسخ‌های مقتضی را به زبان‌های گوناگون برای مخاطبان خود ارائه کند. با این امکان، هر فرد با هر زبان و فرهنگی می‌تواند از پرسش و پاسخ با این سامانه‌ها بهره ببرد. همچنین هوش مصنوعی می‌تواند متون قرآنی و حدیثی را برای کاربران ترجمه نماید. این کار می‌تواند منجر به نشر معارف الهی در همه فرهنگ‌ها و نژادها گردد.

۸. تشریح مقصود با در نظر گرفتن فرهنگ مخاطب

گاهی برخی از افراد، پرسش‌های خود را بر اساس شرایط خاص اجتماعی و فرهنگی و یا محیط عامیانه مطرح می‌کنند. مثلاً از نکته‌ای سؤال می‌کند که در فرهنگ یا در جغرافیای آنها وجود دارد. چنانچه این سؤال از فردی که در جغرافیا و فرهنگ آنها زندگی نمی‌کند پرسیده شود، توان تحلیل دقیق و درک وضعیت را ندارد. ولی هوش مصنوعی با آموزش‌های داده شده، می‌تواند بر اساس هر فرهنگ و جغرافیا مقصود اصلی و نقطه عطف سؤال را درک کرده و پاسخ دهد.

۹. ارائه پاسخ در قالب‌های مختلف

هوش مصنوعی می‌تواند پاسخ ارائه شده را در قالب‌هایی مانند جدول، تصویر، پادکست، ویدئو، گرافیک، پویانمایی، نقشه و ... ارائه دهد. این قالب‌ها می‌تواند فهم پاسخ را برای پرسشگر راحت‌تر کرده و آن را جذاب کند.

ج) مزایای مرتبط با فناوری

برخی از قوت‌های هوش مصنوعی، مربوط به امور فنی و نرم‌افزاری است که در ادامه به آن می‌پردازیم:

۱. دسترسی آسان

استفاده از عالمان دینی در همه‌جا ممکن نیست و حتی در بسیاری مناطق، دسترسی به کارشناس نیازمند صرف زمان و هزینه است. اما با توجه به دسترسی همگانی به گوشی‌های همراه و اینترنت، هوش مصنوعی نیز به راحتی در دسترس همگان قرار گرفته و حتی مناطق دور افتاده نیز به این ابزار دسترسی دارند. از این رو طراحی نرم‌افزارهای هوش مصنوعی با در نظر گرفتن امکانات در دسترس مردم، مزیتی فناورانه محسوب می‌شود.

۲. هزینه کم

استفاده از هوش مصنوعی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی، بسیار کم هزینه است. افراد می‌توانند با دسترسی به اینترنت ساده، به سامانه‌های هوش مصنوعی متصل شوند و از آن بهره ببرند.

۳. پاسخ‌گویی در هر زمان و مکان

نکته جذاب و کارآمد هوش مصنوعی، پاسخ‌گویی بی‌حد و مرز آن است. هوش مصنوعی برخلاف کارشناس و پاسخ‌گوی انسانی، محدود به زمان و مکان نبوده و می‌تواند در هر نقطه زمین و در هر ساعت شبانه‌روز در خدمت کاربران پرسشگر باشد.

۴. ارتقای مستمر در منابع و اطلاعات

هوش مصنوعی همواره در حال پویایی و تکامل است، از سؤالات کاربران می‌تواند آموزش ببیند و اطلاعات کسب کند. همچنین با افزودن منابع جدید، هوش مصنوعی ارتقا می‌یابد و

جواب‌های دقیق‌تری ارائه می‌نماید. بنابراین، به‌مرور، هوش مصنوعی می‌تواند پاسخ‌های دقیق‌تر و مستندتری را به کاربران ارائه نماید.

۵. آرشیو و پیگیری پاسخ

دیتای هوش مصنوعی می‌تواند پرسش‌های قبلی هر کاربر و همه کاربران را ذخیره کند. بنابراین، هر کاربری که پرسش قبلی‌اش تکرار شود، می‌تواند به سؤالات قبلی خود مراجعه و از پرسش مجدد خودداری کند. همچنین کاربر می‌تواند در صورت نیاز بحث و پرسش خود را در وقت بعدی ادامه دهد. در مجموعه‌هایی که نظارت انسانی اهمیت دارد، می‌توانند پرسش‌ها و پاسخ‌ها را مورد ارزشیابی قرار دهند. در هر صورت، همه تعاملات با هوش مصنوعی قابل پیگیری است.

(د) مزایای مدیریتی (مدیریت فرهنگی)

برخی از مزایای هوش مصنوعی جنبه مدیریت فرهنگی دارد که در ادامه می‌آوریم:

۱. بایگانی نظام‌مند پرسش‌ها

اگر سامانه‌های هوش مصنوعی بومی باشد، قادر خواهد بود پرسش‌ها را متناسب با نیاز داخلی موضوع‌بندی کرده و آنها را منظم (آرشیو) کند. با این کار، دیتای عظیم دیجیتالی تولید می‌شود که می‌توان از آن برای بسیاری از کارها مانند آمارگیری، پژوهش، آموزش، تولید محتوا و ... بهره برد.

۲. نظارت و تحلیل پرسش‌ها

هوش مصنوعی بومی، می‌تواند با بررسی سؤالات، نمونه‌های مشابه و پرتکرار را شناسایی کند. با این کار، نهادهای دینی و فرهنگی می‌توانند نیازها و دغدغه‌های مشترک کاربران را شناسایی کنند. افزایش ناگهانی یک سؤال می‌تواند نشان از یک تفکر یا رویداد جدید یا تحولی در سطح جامعه و یا شیوع یک شبهه اعتقادی و دینی باشد. با این آگاهی، مدیران فرهنگی می‌توانند فرهنگ‌سازی‌ها، آموزش‌ها و برنامه‌ریزی‌های تبلیغی خود را مطابق این دغدغه‌ها تنظیم کرده و با رصد مداوم داده‌ها، شبهات و سؤالات جدید را شناسایی کرده و پیش از انتشار گسترده، به آن پاسخ بدهند. همچنین با تغییر این سؤالات، می‌توان بازخورد فعالیت‌های فرهنگی را به دست آورد.

۳. کمک به مراکز پاسخ‌گویی

با توجه به وجود مراکز متعدّد پاسخ‌گویی مانند مرکز ملی پاسخ‌گویی و مرکز پاسخ‌گویی به شبهات حوزه علمیه، هوش مصنوعی می‌تواند به‌صورت دستیار در کنار کارشناسان این مراکز به کار گرفته شود. کارایی این سیستم از جهات مختلف قابل فرض است. مثلاً می‌تواند پرسش‌های مشابه را شناسایی کند تا تعداد ارجاعات کم شود، می‌تواند پاسخ‌های آماده‌ای را پیشنهاد دهد، می‌تواند آرشیوی منظم از سؤالات برای دسترسی بهتر کارشناسان فراهم کند، همچنین می‌تواند سؤالات را طبقه‌بندی و بر اساس معیارهای مختلف برای کارشناسان تقسیم کند. با این کار، سرعت و کارایی این مراکز بسیار بیشتر می‌شود.

دوم. آسیب‌ها

در این قسمت، آسیب‌های هوش مصنوعی را ذکر می‌کنیم. برای استفاده از این ابزار، باید بر آسیب‌های آن غلبه کرد و راه بهره‌گیری از قوت‌ها را فراگرفت.

الف) آسیب‌های علمی

برخی از اشکالات هوش مصنوعی به جنبه علمی پاسخ‌های آن برمی‌گردد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱. ارائه متون نادرست و غیر معتبر

منابعی که در اختیار نرم‌افزارهای هوش مصنوعی و به ویژه نرم‌افزارهای رایگان قرار دارد، مقالات، کتاب‌ها و صفحات اینترنتی عمومی است. متأسفانه این منابع، دچار اشکال در اطلاعات و یا داده‌های مجعول هستند. از سوی دیگر برخی از این صفحات، غیر شیعی و یا ضدّ شیعی و ضدّ اسلامی هستند.

در بسیاری از موارد هوش مصنوعی نمی‌تواند میان متون ساختگی یا ضعیف با متون مستند و صحیح فرق بگذارد. لذا پاسخ‌های آن نیز غیر معتبر و نادرست می‌شود. گاهی مشکل دوچندان می‌شود؛ زیرا دیده شده که هوش مصنوعی، متونی مانند آیات و روایات را جعل کرده و با اعراب‌گذاری و در ساختاری همانند آیه و حدیث ارائه می‌دهد. البته می‌توان با شخصی‌سازی هوش و انحصار پاسخ‌سازی از منابع محدود، این مشکل را حل کرد ولی این کار نیازمند صرف هزینه و وقت بسیار است.

۲. ارائه گزاره‌های بدون بررسی

گزاره‌های اسلامی اعم از روایات یا فتاوا و ... از جهت اعتبار، در یک رده نیستند و برخی قوی و معتبر و برخی ضعیف‌اند. باید توجه داشت که هوش مصنوعی دارای توان اجتهاد نیست و نمی‌تواند یگ حدیث یا یک فتوا را ارزش‌گذاری کند. بله، بر اساس نگارش‌های قبلی و نظرات داده شده درباره یک راوی یا یک حدیث یا یک فتوا، می‌تواند نتیجه‌ای را ارائه دهد. ولی بررسی کامل اعتبار یک روایت یا گزاره فقهی یا کلامی و ... نیازمند بررسی عمیق کتب رجال و فهرستی، بررسی محتوا و ... است. لذا گزاره‌های ارائه‌شده توسط هوش مصنوعی پیش از بررسی‌های علمی، قابل اتکا نیست.

۳. فحص ناقص در منابع

گاهی جست‌وجوی هوش مصنوعی ناقص بوده و در پاسخ خود به یک یا چند روایت یا گزاره محدود استناد می‌کند. اما با مراجعه به گزاره‌ها و روایات دیگر، مشخص می‌شود که این متن و حدیث، دارای روایت هم‌خانواده دیگر و یا حتی دارای احادیث معارض و یا گزاره‌های مشابه یا معارض است. ضعف هوش مصنوعی در این موضوع می‌تواند موجب پاسخ ناقص و یا نادرست شده و کاربر را به اشتباه بیندازد.

۴. ترکیب و مخلوط کردن غیر صحیح اسناد و گزاره‌ها

گاهی دیده می‌شود که هوش مصنوعی، چند فیش و مستند متفاوت را با هم مخلوط می‌کند. مثلاً چند آیه یا حدیث را بدون در نظر گرفتن شان نزول و فضای صدور و بر اساس معنای ظاهری در کنار هم می‌آورد و با برداشتی ناصحیح، آن را به پرسشگر ارائه می‌دهد. این کار می‌تواند موجب اشتباه کاربر شود و فهمی نادرست از آموزه‌ها ایجاد کند.

۵. تحریف متن قرآن و حدیث

با توجه به قابلیت‌های هوش مصنوعی در بازنویسی و پردازش متون، گاهی دیده می‌شود که این ابزار، متون قرآن و حدیث را دستخوش تغییراتی قرار می‌دهد. این کار، تحریف متون دینی است و می‌تواند موجب اشتباه پرسشگر شده و بی‌اعتمادی او به این متون را در پی داشته باشد.

همچنین هوش مصنوعی گاهی برای خلاصه‌سازی یا ارائه پاسخ کوتاه، آیات و روایات را به‌صورت نادرست تقطیع می‌کند. این تقطیع می‌تواند موجب تغییر معنا یا تحریف مفاهیم شود و کاربر را به اشتباه بیندازد.

۶. تشخیص نادرست متون

در برخی متون، احادیث و آیات در کنار شرح و تفسیر آن آمده است. گاهی هوش مصنوعی نمی‌تواند بین متن اصلی و شرح و تفسیر آن تمایز قائل شود و در تشخیص اشتباه می‌کند. البته در مورد قرآن چون آیات الهی در منابع هوش مصنوعی پرتکرار هستند، این اشکال کمتر پیش می‌آید ولی در مورد احادیث این اتفاق، بیشتر قابل رخ دادن است.

۷. درک غیر عمیق از معارف

بسیاری از آیات و روایات دارای لایه‌های معنایی عمیقی هستند. پی بردن به این بطون، نیازمند سال‌ها علم‌آموزی و ممارست با دانش‌های فقهی، حدیثی و قرآنی است. اجتهاد، قوه‌ای نیست که با الگوریتم‌های زبانی هوش مصنوعی قابل رسیدن باشد. همچنین آیات و احادیث، در زمان، فرهنگ و اجتماع به‌خصوصی نازل یا صادر شده‌اند و فهم آنها بدون در نظر گرفتن این ویژگی‌ها، ممکن نیست و یا دقیق نمی‌باشد.

افزون بر این، برخی آیات و روایات، دارای استعاره و کنایه و ... هستند و نمی‌توان آنها را به سادگی تحلیل کرد. بنابراین، استخراج یک موضوع و حکم از آیات و روایات، نیازمند دانش‌های گوناگونی است. اما هوش مصنوعی، با توجه به ترکیب و واژه‌ها و تحلیل‌های زبانی، پاسخ‌هایی را ارائه می‌دهد که فارغ از برداشت‌های عمیق است. در واقع هوش مصنوعی به تنهایی نمی‌تواند به عمق یک مفهوم علمی دست پیدا کند.

۸. نادیده‌گرفتن مبانی مختلف و پاسخ بر اساس دیدگاه خاص

در علوم دینی مانند همه علوم، مبانی و روش‌های گوناگونی وجود دارد. یکی از آسیب‌های هوش مصنوعی این است که گاهی دیدگاه مبتنی بر مبنا یا روش خاصی را به عنوان نظر نهایی اعلام می‌کند. این اشکال موجب می‌شود که پاسخ ناقص ارائه شود و موضوع بحث به صورت جامع دیده نشود.

افزون بر این، یکی از آسیب‌های مهم استفاده از هوش مصنوعی در حوزه قرآن و حدیث، پاسخ‌گویی بر اساس مبانی مذهبی خاص است. از آن‌جا که بسیاری از مدل‌های هوش مصنوعی با منابع عمومی و بعضاً غیر شیعی آموزش دیده‌اند، ممکن است پاسخ‌هایی بر اساس دیدگاه اهل سنت یا ادیان و مکاتب دیگر ارائه دهند؛ در حالی که انتظار کاربر، دریافت پاسخ مبتنی بر مبانی تفسیری و حدیثی مکتب اهل بیت علیهم‌السلام است.

۹. ترویج امور غیر قطعی

گاهی هوش مصنوعی، با توجه به منابع در دسترسش، فرضیات و نظریات تفسیری و حدیثی را به عنوان یک موضوع قطعی و حتمی در پاسخ ارائه می‌دهد. با این که این نظریه هنوز به اثبات نرسیده ولی هوش مصنوعی موجب ترویج آن می‌شود.

ب) آسیب‌های ارتباطی

برخی از اشکالات هوش مصنوعی به ارتباط با مخاطب و ایجاد مشکل در تصوّرات ارتباطی او برمی‌گردد. در ادامه، این آسیب‌ها ذکر می‌شود.

۱. اعتماد نادرست به ابزار

یکی از آسیب‌های مهمّ استفاده از هوش مصنوعی در حوزه دینی، ایجاد اعتماد بی‌جا در کاربران است. برخی تصوّر می‌کنند چون این پاسخ از سامانه هوشمند صادر شده، حتماً صحیح و بدون خطاست. در صورتی که پاسخ‌های هوش مصنوعی، مصون از اشتباه نیست و می‌تواند اشکالات متعددی داشته باشد. این باور، موجب غفلت از بررسی محتوا و مستند شده و فرد به جای تفکر، به ابزار، اعتماد نادرست پیدا می‌کند.

۲. عوض شدن سلیقه پرسشگر

وقتی افرادی به طور دائمی از هوش مصنوعی به عنوان مرجع پرسش‌های خود استفاده می‌کنند، باعث می‌شود که اولاً از تفکر و تأمل و گفت‌وگو با عالمان محروم شوند و نیز به دریافت پاسخ‌های سریع و خلاصه، عادت کنند. این رویه موجب کاهش روحیه تحقیق می‌شود و رشد فکری را در حوزه قرآن و حدیث از بین می‌برد. همچنین، پاسخ فوری باعث کم‌صبری در یادگیری می‌شود.

۳. به حاشیه رفتن عالمان دینی

با ورود هوش مصنوعی به زندگی افراد و عادی شدن استفاده از آن در حوزه قرآن و حدیث، به طور طبیعی، افراد، کمتر از عالمان و کارشناسان حدیثی و قرآنی استفاده می‌کنند. این کار می‌تواند موجب عزلت این کارشناسان شود. این کار چند خطر دارد:

نخست این که در طول تاریخ با ورود سؤالات و شبهات جدید، عالمان در پی حلّ شبهات و پاسخ به سؤالات بودند. این روند موجب رشد علم می‌شد. اگر این سؤالات کم شود، این جنبه از پیشرفت علم نیز متوقف خواهد شد.

دوم این که کارکرد هوش مصنوعی امروزی به این شکل است که از اطلاعات موجود در کتاب‌ها و منابع بهره می‌برد. در واقع اطلاعات کنونی هوش مصنوعی، علمی است که عالمان و کارشناسان در سال‌های پیش تولید کرده‌اند و در اختیار همگان قرار داده‌اند. بنابراین چنانچه از کارشناسان و عالمان استفاده نشود، اطلاعات در همین حد باقی مانده و هوش مصنوعی فقط به بازنویسی اطلاعات قدیمی اقدام خواهد کرد.

سوم این که کم‌رنگ شدن ارتباط مستقیم مردم با عالمان موجب می‌شود که ابعاد تربیتی و فکری جامعه تحت تأثیر قرار گیرد؛ چون بخش مهمی از تربیت جامعه در گرو ارتباط با علماست و در صورت جداشدن جامعه از عالمان، فهم و هدایت و بصیرت عالمانه نیز کمتر شده و نگاه مردم، ماشینی و سطحی می‌شود.

۴. درک نکردن شرایط و اقتضائات

یکی از مواردی که در پاسخ‌گویی باید مورد توجه قرار گیرد، در نظر گرفتن شرایط فردی، اجتماعی، جغرافیایی و ... است. مثلاً پاسخ‌گویی به فرد وسواسی با فرد عادی و یا پاسخ در زمان جنگ یا صلح فرق دارد. حتی گاهی به فردی نباید پاسخ داد و یا باید تقیّه کرد و یا اطلاعات را دسته‌بندی نمود. اما هوش مصنوعی درکی از این اقتضائات ندارد و نمی‌تواند آنها را تشخیص دهد. لذا شاید پاسخی دهد که از نظر متنی اشتباه نباشد، ولی شرایط بیان را نداشته باشد.

۵. درک نکردن فرهنگ و محیط زندگی

هوش مصنوعی بر اساس اطلاعات عمومی آموزش دیده و لذا در برخی موارد نمی‌تواند فرهنگ و عرف هر منطقه را در نظر بگیرد و پاسخ را مطابق آن بیان کند. در نتیجه، پاسخ‌ها ممکن است با سنت یا فرهنگ و حتی شرایط محیطی کاربران تضاد داشته باشد و فهم یا پذیرش آنها را دشوار کند.

۶. درک نکردن مقصود اصلی مخاطب

هوش مصنوعی بر اساس الفاظ و تحلیل آن پاسخ می‌دهد و نمی‌تواند نیت و مقصود دقیق و نهانی پرسشگر را درک کند. در حالی که پاسخگوی انسانی می‌تواند از زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و جریان‌های فکری روز، نیت واقعی پرسشگر را دریابد و پاسخ متناسب ارائه کند. مثلاً وقتی پرسشگر از «نماز نفل» سؤال می‌کند، هوش مصنوعی آن را به معنای نمازهای مستحب نافله فرض می‌کند ولی در واقع، منظور پرسشگر، نمازی خرافی است که به نام نفل نام‌گذاری شده و شایعه شده که جایگزین نمازهای قضای عمر است!

همچنین با توجه به این که هوش مصنوعی، توان تشخیص نیت واقعی پرسشگر را ندارد؛ ممکن است به سؤالاتی پاسخ دهد که هدف آنها تخریب باورهای دینی یا اشاعه شبهات است. برای نمونه، فردی با نیت مغرضانه درباره روایات تحریف قرآن پرسش می‌کند و هوش مصنوعی، بی آن که از هدف او آگاه باشد، مستندات و متونی را ارائه می‌دهد که می‌تواند علیه دین استفاده شود. این نوع پاسخ‌ها، هرچند ظاهراً علمی و مستدل‌اند، در عمل به تقویت جریان‌های ضدّ دینی منجر می‌شوند.

۷. تشخیص ندادن شاخه علمی مرتبط با پرسش

گاهی پرسش‌ها، ظاهری - مثلاً - فقهی یا کلامی دارند، اما در واقع مرتبط با شاخه‌ای دیگر از معارف مانند اخلاق، روانشناسی یا تربیت دینی هستند. برای مثال، وقتی جوانی درباره حرمت خودارضایی سؤال می‌پرسد، ممکن است نیازمند بیان مسائل اخلاقی و تربیتی باشد، نه صرفاً پاسخ فقهی. هوش مصنوعی معمولاً قادر به تشخیص دقیق زمینه و شاخه مرتبط با پرسش نیست و این نقصان می‌تواند موجب ارائه پاسخ غیر دقیق، غیر کاربردی و ناقص شود.

۸. انتشار اسرار اهل بیت علیهم‌السلام

برخی روایات و آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام دارای شأن خاص و لزوم رعایت محدودیت در انتشار هستند و باید تنها به اهلس منتقل شوند. هوش مصنوعی بدون در نظر گرفتن سیر بودن برخی از مطالب، ممکن است این روایات را به صورت عمومی ارائه دهد. چنین کاری می‌تواند باعث افشای اسرار، سوء استفاده یا برداشت‌های نادرست و آسیب به جایگاه معارف اهل بیت علیهم‌السلام شود.

۹. بی‌احترامی به مقدّسات

هوش مصنوعی چون از الگوریتم‌های زبانی بهره می‌گیرد، ممکن است در ارائه پاسخ‌ها، از ذکر تحیت‌ها و احترام‌های لازم نسبت به قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام خودداری کند یا نحوه بیان پاسخ‌ها به گونه‌ای باشد که کاربر آن را بی‌احترامی تلقی کند.

۱۰. نداشتن روح معنوی در پاسخ‌ها

پاسخ برخی سؤالات، با تتبع در منابع و جست‌وجوی دستی و کامپیوتری به دست نمی‌آید بلکه نیازمند تجربه عملی، تهذیب نفس و روحیه معنوی پاسخگوست که هیچ‌کدام در پاسخ‌های هوش مصنوعی وجود ندارد.

همچنین بسیاری از آموزه‌های دینی، دارای روح معنوی هستند ولی وقتی هوش مصنوعی، آنها را بر اساس الگوریتم‌های تعیین شده پردازش می‌کند، معنای زنده و معنوی آنها کاهش یافته و به شکل مفاهیم خشک، سطحی و ماشینی ارائه می‌شوند.

۱۱. رعایت نشدن حریم شخصی در ارتباط با کاربران

بسیاری از افراد در تعامل با هوش مصنوعی، سؤالات خصوصی و شخصی خود را می‌پرسند؛ اما سیستم‌های ماشینی و به‌خصوص هوش مصنوعی‌های کنونی که سرورهای آنها در خارج از کشور است، قادر به تضمین محرمانگی این پرسش‌ها و گفت‌وگوها نیستند.

۱۲. پاسخ بر اساس خط مشی تعریف شده

نرم‌افزارهای هوش مصنوعی موجود، بر اساس داده‌هایی که بیشتر در فضای غربی است آموزش دیده‌اند. از این رو ممکن است پاسخ‌ها و سبک و ساختار آن، با سنت‌ها و ادبیات دینی ما سازگاری نداشته باشد. همچنین چون این هوش‌ها توسط شرکت‌های غیر مذهبی اداره می‌شوند، می‌توانند تحت تأثیر دیدگاه‌ها، سیاست‌ها و خط‌مشی‌های غربی و خارجی باشد. بنابراین می‌توانند پاسخ‌هایی ارائه کنند که جهت‌گیری خاصی داشته و با فرهنگ دینی ما سازگاری نداشته باشد.

۱۳. تنبلی و محروم شدن از ارتقای اندیشه

ترویج گسترده هوش مصنوعی و دسترسی آسان به آن موجب استفاده فراوان مردم خواهد شد. در مرحله بعد، قدرت تفکر از افراد گرفته شده و با کوچکترین مشکلی، بدون تأمل و مطالعه، به سراغ هوش مصنوعی خواهند رفت. این روش می‌تواند منجر به محروم شدن افراد از ارتقای اندیشه شود. افزون بر آن، افرادی که به طور مستمر از هوش مصنوعی استفاده می‌کنند به نوعی از تنبلی دچار شده و بخشی از قوای فکری آنها بدون استفاده باقی خواهد ماند.

ج) آسیب‌های مرتبط با فناوری

بخشی از آسیب‌های هوش مصنوعی را می‌توان مرتبط با فضای فناوری دانست که در ادامه به آن می‌پردازیم:

۱. وابستگی به اینترنت

هوش مصنوعی برای پاسخ‌گویی و افراد برای ارتباط با هوش مصنوعی، نیازمند اینترنت هستند. این وابستگی موجب می‌شود که در وقت دسترسی نداشتن به اینترنت، در پرسش و پاسخ‌ها نیز محدودیت ایجاد شود. برخی از هوش‌ها قابلیت نصب آفلاین را نیز دارند ولی منابع آنها بسیار محدود است و کیفیت پاسخ‌گویی آنها قابل مقایسه با سامانه‌های هوشمند آنلاین نیست. در مجموع، استفاده زیاد از این نرم‌افزارها، وابستگی و اعتیاد به اینترنت را به دنبال خواهد داشت.

۲. تفاوت در پاسخ هوش‌های مصنوعی

نرم‌افزارهای مختلف هوش مصنوعی، بر اساس داده‌ها و منابع متفاوت آموزش دیده‌اند. در نتیجه، برای یک پرسش یکسان، پاسخ‌های متضاد یا ناسازگار ارائه می‌دهند. حتی یک هوش مصنوعی واحد نیز گاهی دارای چند نسخه است که نسخه‌های گوناگون، حسب داده‌ها، پاسخ‌های متفاوتی ارائه می‌دهند. مثلاً گاهی دیده می‌شود که پاسخ نسخه رایگان یک هوش مصنوعی، با پاسخ نسخه کامل آن متفاوت است.

۳. محدودیت در کاربرد برخی واژگان و مفاهیم

نرم‌افزارهای هوش مصنوعی (به‌خصوص هوش‌های رایگان) به‌گونه‌ای محدود شده که نتواند از برخی واژگان، به‌ویژه الفاظ جنسی استفاده کند. در حالی که گاهی برای توضیح درست یک حکم یا مساله فقهی، اخلاقی یا حدیثی، به کار بردن چنین اصطلاحاتی ضروری است. این محدودیت می‌تواند موجب ارائه پاسخ‌های مبهم یا ناکافی و درک ناقص مخاطب شود.

د) اشکالات مدیریتی

برخی از اشکالات هوش مصنوعی به ایجاد اختلال در مدیریت امور برمی‌گردد که در ادامه به آن می‌پردازیم:

۱. سخت بودن نظارت بر پاسخ‌ها

در عصر جدید با توجه به دسترسی همه به اینترنت و گوشی‌های هوشمند، سوالات مطرح‌شده از هوش مصنوعی بسیار زیاد است و این حجم، به مرور بیشتر می‌شود. حجم بالای این پرسش‌ها و پاسخ‌ها و همچنین پراکندگی سرورها و منابع داده‌ای و در دسترس نبودن بسیاری از آنها برای فعالان و مدیران و سازمان‌های فرهنگی، موجب شده که امکان نظارت دقیق بر همه پاسخ‌های هوش مصنوعی (از جهت کیفیت و اعتبار علمی و ...) تقریباً ناممکن باشد.

۲. نامشخص بودن مسؤولیت پاسخ‌ها

هوش مصنوعی کاملاً خطاپذیر است. اما در صورت خطا، چه کسی مسؤول این اشتباهات است؟ خود سامانه، کاربر یا نهادهای فرهنگی و دینی؟ این ابهام مسؤولیتی، می‌تواند موجب سردرگمی، سوء استفاده و بی‌اعتمادی کاربران شود.

نتیجه

نرم‌افزارهای هوش مصنوعی به سرعت در زندگی مردم راه پیدا کرده و کم‌کم بخش مهمی از امور جاری و فعالیت‌های علمی و ... را تحت تأثیر قرار خواهند داد. این سامانه‌ها در حوزه پرسش‌های مربوط به قرآن و حدیث نیز کاربرد زیادی داشته و بسیاری از کاربران برای دریافت پاسخ، به این سیستم‌ها مراجعه می‌کنند. در مجموع، هوش‌های مصنوعی کنونی دارای مزایایی در ابعاد علمی، ارتباطی، فناورانه و مدیریتی هستند.

با این حال، هوش مصنوعی موجود، با همه گستردگی و کارآمدی، همچنان با اشکالات و آسیب‌های مهمی همراه است. این آسیب‌ها مانند مزایا، در چهار حوزه علمی، ارتباطی، فناورانه و مدیریتی قابل بررسی‌اند.

باید توجه داشت که بخشی از این اشکالات ناظر به وضعیت فعلی هوش‌هاست؛ و چه‌بسا در آینده با پیشرفت فناوری، پاره‌ای از این ضعف‌ها رفع شود. اما آنچه مسلم است، اکنون نمی‌توان نسبت به خروجی‌های این سامانه‌ها اطمینان کامل داشت.

هوش مصنوعی موجود در مقام پاسخ‌دهی مستقیم به پرسش‌های دینی، به‌ویژه در موضوعات قرآنی و حدیثی، قابل اعتماد نیست و به کاربران توصیه می‌شود که یا از هوش مصنوعی برای سؤالات قرآنی و حدیثی استفاده نکنند و یا از صحت و سقم پاسخ بیان شده یقین حاصل کنند.

با وجود این اشکالات، مراکز علمی و تحقیقاتی ملی، می‌توانند از ظرفیت‌های هوش مصنوعی در برخی بخش‌ها بهره‌بردارند:

۱. استفاده در حوزه‌های فاقد آسیب جدی؛ مانند مدیریت داده‌ها، تهیه آمار و تنظیم اطلاعات.

۲. استفاده از سامانه‌های هوشمند به عنوان کمک‌یار کارشناسان دینی؛ به‌گونه‌ای که متخصصان، پاسخ نهایی را ارائه دهند و از هوش صرفاً برای سرعت‌بخشی یا پیشنهاددهی استفاده شود.

۳. بهره‌گیری از امکانات فنی؛ مانند بهبود سامانه‌های پاسخ‌گویی، تسریع فرایند دریافت پرسش‌ها و سامان‌دهی داده‌ها.

با توجه به آسیب‌های اشاره‌شده، استفاده مراکز پاسخ‌گویی از هوش مصنوعی برای پاسخ‌دهی مستقیم به پرسشگران، توصیه نمی‌شود. اما اگر به هر دلیلی مراکزی در پی راه‌اندازی سامانه پاسخ‌گویی خودکار با هوش مصنوعی هستند، نیاز است که سامانه را شخصی‌سازی کرده و آن را بر اساس منابع و اطلاعات معتبر، آموزش دهند. این کار می‌تواند با ارائه منابع معتبر به هوش مصنوعی به عنوان پایگاه داده و یا محدود کردن هوش در داده‌های مورد تأیید آن مرکز (مثلاً آرشیو پرسش‌ها و پاسخ‌های کارشناسان مراکز پاسخ‌گویی) باشد.

همچنین پیشنهاد می‌شود قبل از ارسال پاسخ، بررسی نهایی آنها توسط کارشناسان انسانی صورت بگیرد تا خطایی پیش نیاید. همچنین اگر به هر دلیلی امکان نظارت انسانی فراهم نبود، لازم است به صراحت ذکر شود که پاسخ ارائه‌شده محصول هوش مصنوعی است و احتمال اشتباه، خطا یا برداشت نادرست در آن وجود دارد.

در مجموع با توجه به مزایا و چالش‌های موجود در این موضوع، استفاده از هوش مصنوعی به عنوان ابزاری مستقل در حوزه پاسخ‌گویی به پرسش‌های قرآنی و حدیثی درست نیست و نهایتاً می‌توان از آن به عنوان ابزار و کمک‌کننده در فرایند پاسخ‌گویی استفاده کرد.